

מסורות הכתב והכתיב בתרגומי הלדינו מן המאה הט"ז ואילך

אורה (רודריג) שורצולד

הקדמה

תרגומי הלדינו שהתפרסמו מן המאה הט"ז ואילך למקרא, לפרקי אבות, לסידורים ולמחזורים ולהגדות של פסח, מגלים מיגוון של כתבים: כתב עברי מרובע מנוקד או בלתי מנוקד, כתב רש"י בלתי מנוקד וכתב לטיני; הם מגלים גם מיגוון של כתיבים בלתי שיטתיים בדרך כלל. גם הכתב וגם הכתיב תלויים בזמן ובמקום שהתפרסמו, בויקתם לספרדית של ספרד ובניתוקם ממנה. בעניין התרגומים אעיר רק, שבתרגומי הלדינו כוונתי לאותם תרגומים מיוחדים לספרדית יהודית, אשר כפופים למדי לתחביר הלשון העברית, צמודים לטקסט, משתדלים לשמר לקסיקון ארכאי וגם צורות דקדוקיות עתיקות שאינן בשימוש בלשון המדוברת, וממעטים יחסית בשימוש במילים עבריות בתרגום, אם כי את השמות הפרטיים הם מעתיקים ככתבם.¹ תרגומים אלו שונים מן התרגומים החופשיים לטקסטים הליטורגיים ומן הטקסטים הפרשניים למיניהם. בדרום אמריקה התפרסמו, למשל, תרגומים לספרדית והם שונים ברוחם מתרגומי הלדינו; בסלוניקי, באסטנבול ובאיזמיר, התפרסמו פירושים בספרדית יהודית לפרקי אבות בכתב רש"י, והם אינם דומים בכלל לתרגומי הלדינו. להגדות התפרסמו גם תרגומים לספרדית בצפון אפריקה – כביכול בתְּיִתִּיה, הספרדית היהודית של יהודי צפון אפריקה – אבל אין היא דומה בכלל לתרגומי הלדינו מאיטליה ומווינה, שהיו ידועים ונפוצים בקירבם עד לאותה תקופה.²

הכתב

כתב עברי מרובע מנוקד התפרסמו הטקסטים האלה: תרגומי המקרא – תהלים בשנת ש' [1540(?)]; תורה (כולה) בשנת ש"ז [1547], בקושטא; ישעיה וירמיה בשנת שכ"ח [1568]; איוב, דניאל ותר"ע עשר בשנת של"א [1571]; יחזקאל ומשלי בשל"ב [1572], בסלוניקי, ועוד

* המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה בכנס חוקרים בינלאומי ראשון בנושא כתב וכתיב בלדינו, ירושלים, אוקטובר 1999.

1 ראו שורצולד, שמות.

2 על התרגומים ואופיים ראו, למשל: בוניס, גלוסר; בוניס, על פה; בוניס, תרגום; וקסלר; לזר, תרגומים; ספיחה, דברים; ספיחה, לדינו; רווח; שורצולד, אבות.

כתב יד לנביאים ראשונים ולחלקים מעזרא ונחמיה בש"מ [1580],³ ומאוחר יותר למשל, התרגום השלם למקרא מאת אברהם בן יצחק אסא (תצ"ט-תק"ד [1739-1744]) בקושטא; פרקי אבות – בוונציה (המוקדם שבהם בשנת שס"א [1601]), בפירנצה, בפייסא ובליזורנו, וכן בסלוניקי, בווינה ובתל-אביב; הגדות של פסח – בוונציה, בפייסא ובליזורנו, וכן בסלוניקי, ובמהדורה אחת מווינה. (ההגדה הראשונה כחיבור עצמאי היא הגדת ונציה שס"ט [1609].⁴)

בכתב עברי מרובע בלתי מנוקד התפרסמו מעט מאוד תרגומים. לפרקי אבות, למשל, נמצאה רק מהדורה אחת בכתב זה, מירושלים תרס"א [1901]. בהגדות של פסח, חלק מן ההנחיות לעריכת הסדר והתמונות כתובות בלדינו באות מרובעת וללא ניקוד, אבל לא התרגום להגדה עצמה.

בכתב רש"י בלתי מנוקד התפרסמו תרגומים לפרקי אבות בבלגרד ובווינה, ולהגדות של פסח בבלגרד, בווינה, בקושטא, בבודפשט ובתל-אביב.

בכתב לטיני התפרסם מחזור התפילות השלם בפרארה בשנת 1552 ותנ"ך פרארה בשנת 1553, ובעקבותיהם גם המחזור באמשטרדם 1612, ומאוחר יותר מהדורות שונות למקרא, לפרקי אבות ולהגדות לפסח באמשטרדם, בוונציה, בפירנצה ובלונדון.⁵

במאה העשרים התחילו להתפרסם מהדורות אחדות של תרגומי לדינו באותיות לטיניות, כגון זו שנדפסה באסטנבול (היא קושטא) בשנת 1981, ובה גם הנוסח העברי של ההגדה וגם התרגום ללדינו כתובים באותיות לטיניות על פי הרגלי הכתיב התורכי, או זו שנדפסה בסלוניקי ב־1970, ובה תרגום קטעי ההגדה ליוונית, אבל בצד הנוסח העברי מובא תצלום תרגומו ללדינו באותיות עבריות מנוקדות, יחד עם תעתיק הלדינו לאותיות לטיניות בהתאם להרגלי הכתיב הצרפתיים.

יש קשר הדוק בין דרכי הכתב לבין תקופות הפרסום, מקומות הפרסום והקהילות שלצורכיהן התרגומים נכתבו. עד ראשית המאה העשרים נכתבו התרגומים באותיות לטיניות רק לצורכי קהילות האנוסים לשעבר וצאצאיהם שחזרו ליהדות באיטליה, בהולנד ובאנגליה. לעומתם, התרגומים באותיות עבריות למיניהן נכתבו לצורכי הקהילות של היהודים מגורשי ספרד, אם כי יש גם כמה גירסאות של "פרקי אבות" ושל הגדות של פסח שנכתבו באות מרובעת ומנוקדת לצורכי קהילות האנוסים לשעבר (ואולי הן נועדו ליהודי צפון אפריקה).

הכתיבים באותיות לטיניות היו נפוצים בקרב קהילות האנוסים עוד בספרד, שזו היתה אחת מדרכיהם להעיד על טמיעתם בתרבות הנוצרית השלטת.⁶ אחרי גירוש ספרד המשיך

3 ראו, למשל: בוניס, גלוסר, עמ' 207; לזר, אסקוריאל (ההקדמה והאזכורים הביבליוגרפיים המלאים שם); לזר, תרגומים; מולכו, עמ' 185-198; מוריאלה, פרארה; מוריאלה, תרגומים.

4 הגדה מוקדמת מזו נדפסת גם בסידור נשים שנתפרסם בסלוניקי לפני שנת שכ"ח [1568], שעל פי ממצאיו של דב הכהן המתרגם הוא ר' מאיר באן בנשת – ראו הכהן, זהות. ההגדה מקוצרת מאוד בחלק ה"מגיד", אבל ההלל מופיע כמעט בשלמות.

5 הרבה דוגמאות לכתיבים האלה אפשר למצוא אצל ספיחה, לדינו, כרך ב'. לגבי פרקי אבות ראו שורצולד, אבות.

6 "ספר תשובה", למשל, שפורסם בספרד באותיות לטיניות הוא דוגמה לכך – ראו לזר, תשובה.

פירי טווא אר קונט
אז אורה פוסט ט אל
קחה אידעא טווא
קסט לי כטילי ויל
יהי פה כולטעסדי
וי יא ש ליא פונקט
ט נראקט פאקט
טווא ק ארט איהאל
טווא איהאל פו
קווא פאקט א פו
טווא קווא איהאל
אז ליא ליא פונקט
קווא פאקט א פו
הט ש פו פו
הט א פו פו
פ ליא פו פו
קווא פו פו

פירי טווא אר קונט
אז אורה פוסט ט אל
קחה אידעא טווא
קסט לי כטילי ויל
יהי פה כולטעסדי
וי יא ש ליא פונקט
ט נראקט פאקט
טווא ק ארט איהאל
טווא איהאל פו
קווא פאקט א פו
טווא קווא איהאל
אז ליא ליא פונקט
קווא פאקט א פו
הט ש פו פו
הט א פו פו
פ ליא פו פו
קווא פו פו

יד להשתקע אלא לנו שם שט
ואכרו אל פרעה לנו בארץ כנען
כי אין כרעה לצאן אשר לעסדך כי
כבר רדעב בארץ כנען ועתה ישנו
נא עבדך בארץ
נשן
בכתי כינט כפה שטאמר כשכעים
נפטי ירח אבותך מזרמיה
ועתה ככדי אלהך ככוכבי השמים
רחוב יהי שם לנו גרול סלמד טווא
ישראל כצנין שם לנו גרול ועצום
שטאמר וכני ישראל פרו ויטרנו ורבו
ועצמי ככאוד כאוד והגלאה ארץ
אורה:

ורב

עמוד מתוך הגדת ונציה, שס"ט (1609). המקור: ספיחה, לדינו

הנהוג של הדפסה באותיות לטיניות משלוש סיבות: א – הכתיב באותיות לטיניות היה מוכר יותר לאותם יהודים שחזרו ליהדות; ב – בגלל פיקוח האינקוויזיציה באיטליה נאסר פרסומם של חיבורים בעברית; ג – הרבה מן המהדורות המודפסות של הסידורים, המחזורים וכתבי קודש אחרים, נועדו לשימושם של האנוסים שעוד נותרו בספרד ובפורטוגל קודם שעזבו אותן ופנו לעבר ארצות השפלה או לצרפת (לבורדו ולבאיון). ספר באותיות עבריות לא היה יכול להגיע לספרד ופורטוגל בגלל בדיקות האינקוויזיציה – וכקוריון ראוי לציין שהיו מחזורים

שנכתבו כמיניאטורות, והוברחו, ככל הנראה, לספרד ולפורטוגל על גופם של הנוסעים או בתוך אבנטיהם.

רק במאה העשרים אימצו קהילות הבלקן ותורכיה את הכתב הלטיני לצורך התרגומים, אבל נוסחי התרגום המשיכו עדיין את הגירסאות הקודמות. הכתיבים באותיות לטיניות מן המאה העשרים נדפסו באותן קהילות יהודיות שידע העברית וכתיבה התמעטו בגלל מגמות ההשכלה הכללית, ובגלל הרצון לקרב את השפה לשפות אירופה הכתובות ברובן באותיות לטיניות. במשך הדורות נכתבו כתבי הקודש באותיות עבריות מרובעות ובניקוד, וכך נהגו גם בתרגומי הלדינו. התרגום באות מרובעת ומנוקדת שיקף את ערכם המקודש של המקורות הליטורגיים. השימוש בכתב הזה נמשך גם אחרי גירוש ספרד, והתרגומים שנכתבו כך נועדו לכל יהודי, משכיל ושאינו משכיל. הכתיבים באותיות רש"י בתרגומי הלדינו נמצאו רק בקהילות היהודים הספרדים ברחבי האימפריה העות'מאנית, ורק מן המאה הי"ח, אם כי חיבורים מלומדים אחרים נכתבו מן המאה הט"ז ואילך בכתב זה, למשל, ספר "הנהגת החיים" מאת ר' משה אלמושינינו. הפופולריות הרבה של "מעם לועז" בכתב רש"י בקרב היהודים, שהחל להתפרסם משנת ת"צ [1730] ואילך,⁷ הביאה למעבר מן הכתיב המנוקד לכתב רש"י גם בתרגומים ללדינו.⁸

ואף על פי שידוע לנו שגם יהדות צפון אפריקה דיברה סוג של ספרדית יהודית הידוע בשם חִפְיִתִּיה, לא נדפסו שם תרגומי לדינו, אם כי התפרסמו שם דברים אחרים. דפוסי איטליה הכתובים באות עברית מצד אחד, ודפוסי וינה מצד אחר, שירתו גם את יהדות צפון אפריקה.⁹ במאה העשרים, כאמור, נוצרו תרגומים ספרדיים חדשים שאינם דומים כלל לתרגומי הלדינו.

הכתיב

הכתיב מגלה התפתחויות קבועות, וגם הוא מותנה במקום הפרסום ובזמנו. יש לזכור שמוסכמות הכתיב בספרדית לא היו קבועות עוד בסוף ימי הביניים, וחוסר עקיבות רב מתגלה בכתיבים באותיות לטיניות; גם הכתיב באותיות עבריות אינו נקי מליקוי זה של חוסר עקיבות. מכל מקום, במהלך השנים מאז הגירוש הלך הכתיב והתייצב בשני סוגי הכתיבים, העברי והלטיני.

7 ר' יעקב כולי פירסם בשנת ת"צ את "מעם לועז" לספר בראשית, ובתצ"ג לספר שמות עד פרשת תרומה. אחריו המשיכו את מפעלו ר' יצחק מאגריסו, ר' יצחק שמריה ארגואטי, ר' מנחם מיטראני, ור' יצחק אבא, אך המפעל לא הושלם – ראו, למשל: חגי; לנדאו; פסקואל ריקואירו, לועז. הספר תורגם ועובד בעברית ובאנגלית.

8 וראו לזר, תרגומים, עמ' שנו. ראוי לציין שכתב רש"י נועד קודם לכן למשכילים שבין היהודים, בעוד הכתיב באות מרובעת ובניקוד נועד לכלל. הכתב המרובע איפשר גם לשאינם משכילים לקרוא את התרגום ללדינו ללא קושי.

9 לדעת בוניס, הם נהגו לתרגם בעל פה בלבד ולא להעלות את התרגומים על הכתב – בוניס, גלוסר, עמ' 207 הערה 3.

הכתיב הלטיני

הכתיב הלטיני ממשיך בעיקרו את הרגלי הכתיב הספרדיים שרווחו בספרד. טבלה מס' 1 מייצגת את סימני האותיות בדפוסים באותיות לטיניות ומקבילותיהם הפונטיות.¹⁰

טבלה 1: האותיות ומקבילותיהן הפונטיות

האות	הערך הפונטי	האות	הערך הפונטי	האות	הערך הפונטי
a	a	i	dž, ž, y, i	ph	f
b	?v, b, b	j	dž, ž, y, i	q	k
c	k, ?ts, s	k	k	r	r
ç	?ts, s	l	l	s	s
ch	tš	ll	ly, y	t	t
d	d, d	m	m	u	?v, b, u
e	e	n	n	v	?v, b, u
f	?h, f	ñ	(ñ) ny	x	š
g	dž, ž, g	o	o	y	dž, ž, y, i
h	Ø, h	p	p	z	?dž, z

במקרים שנפרט עתה מתגלה חוסר העקיבות:

u-v, j-i: ברשימות האלף-בית המוקדמות של האותיות הלטיניות בלשונות אירופה אין כפילות של העיצורים האלה הסמוכים זה לזה באלף-בית. רק בתקופה מאוחרת יחסית נוצרה ההבחנה בין u ו-i המייצגות תנועה בלבד, לבין v ו-j המייצגות עיצורים. לכן, החילופים בין האותיות האלה שכיחים בכל הדפוסים שנדפסו עד 1800, ולפעמים גם אחר כך.

פה ושם יש חילופי u-v עם b, או j-i עם y – במיוחד בדפוסים שלפני 1800. חילופי b עם u-v מעידים על הגייה שווה שלהם, לדוגמה: beberas (ונציה 1651, 1706), beveras-beueras (שאר הנוסחים) – "תשתה" (פרקי אבות ו, ד); fabla (פרארה 1552), favla (ונציה 1651, 1706), habla (שאר הנוסחים) – "שיחה" (שם א, ה). חילופי y עם j-i בעייתיים יותר, שכן האות j מייצגת לעתים קרובות את העיצור ž או dž. מכיוון שהאות j השווה ל-i ו-y מייצגת גם תנועות, קורה שהאות y הוכללה גם לייצוג העיצורים האלה, לדוגמה: con yntincion (פרארה 1552), con intencion (שאר הנוסחים) – "על מנת" (שם ו, 1); juizio-yuizyo-yujzio-jujzio – "דין, משפט" (שם א, יח; ד, ז; ה, ח).¹¹

10 מבוסס על שורצולד, אבות, עמ' 48. גם בתנ"ך פרארה (1553) ובמחזור פרארה (1552) הכתיבים הם כאלה.

11 וראו גם ספיחה, דברים, עמ' 382. עוד דוגמאות רבות מובאות אצל שורצולד, אבות, פרק הכתיב והכתיב.

האותיות c ו־ç מייצגות s, והדבר ניכר במיוחד לאור החילופים החופשיים בינן לבין האות s, כגון falsar-falçar – "לשקר" (שם א, ט); quisá-quiçá – "שמא" (שם א, ט) ועוד. לפעמים אותיות אלו מתחלפות גם ב־z, כגון poço (אמשטרדם 1766, 1867), pozo (פרארה 1552, אמשטרדם 1612, לונדון וונציה) ו־poso (שאר נוסחי אמשטרדם) – "באר" (שם ה, יט) ועוד. ספק בעיני אם ההגייה היתה ts, כפי שמקובל להניח לגבי ההגייה של c ושל z בימי הביניים.¹² האות x מייצגת š (שייִן ימנית) עד המהדורות המאוחרות ביותר של דפוס־הלדינו באותיות לטיניות במאה ה־17, לדוגמה: dixo – "אמר", baxo – "נמוך, שפל", ועוד. בספרדית של ספרד ושל ארצות אמריקה הלטינית ההגה הזו הפך ל־j בכתבי [x]; "חוטא"), והגיית ה־š נעלמה. f תחילית בראשי מילים מסוימות, שהיום הן נכתבות בספרדית ב־h, יכולה לשקף את שלב המעבר בין הגיית f תחילית היסטורית להגיית h שבמהלך הזמן נעלמה מן הספרדית, או שזו סתם מוסכמה של כתיב, כמקובל בלטינית, בסוף ימי הביניים.

הכתיב העברי

טבלה מס' 2 מייצגת את אותיות האלף־בית ואת מקבילותיהן הפונטיות. האותיות שבאריחיים (בסוגריים המרובעים) מכוונות להערות שיידונו בהמשך.

טבלה 2: אותיות האלף־בית ומקבילותיהן הפונטיות

האות	הערך הפונטי	האות	הערך הפונטי	האות	הערך הפונטי
א	[א] a, 'a	ז	[ז] [ב] ž	ס	[ד] s
ב	[ב] v, b	ח	[ט] x	ע	[ט] 't
ב'	[ב] [ו] v	ט	t	פ	[ב] f, p
ג	[ב] (dž, ž, š, č) g	י	[א] (y) e, i	פ'	[ב] [ח] f
ג'	[ה] [ג] [ה] (š) ž, dž, ch	י'	[ז] y	צ	[ט] ?ts, s
גנ	[י] (ñ) ny-gn	כ	[כ] k	ק	k
ד	[ב] (d) d	ל	l	ר	r
ד'	[ב] d	ל'	[ז] ?ly, y	ש	[ב] [ד] š, s
ה	[א] [ח] [ט] ?h, a	מ	m	ש'	[ב] [ג] š
ו	[ו] [א] v, u, o	נ	n	ת	[ט] t
ז	[ב] (ž) z	ני	(ñ) ny		

כפי שנאמר לעיל, אין עקיבות רבה בכתיב בלדינו, ובמקומות שיש ניקוד, חוסר העקיבות בולט עוד יותר. רק במהדורות המאוחרות בכתב רש"י הכתיב עקיב ושיטתי. הסוגריים בטבלה מציינים אפשרויות פחות שכיחות של הגיית האות. להלן הדיון במקרים המיוחדים:

[א] – האותיות אהו"י מייצגות תנועות כלהלן: אל"ף מייצגת את התנועה a בתוך מילה, ואילו ה"א מייצגת אותה בסוף מילה: פאשאן (עוברים), טיירה (אדמה). החריגים מעטים, במיוחד כשהמילה מסתיימת בהברת ya, למשל איליא, איליאי, בצד איליה, אילייה, או איליאה, ככל הנראה כדי להימנע מרצף אותיות הוי"ה. וי"ו מייצגת את התנועות o ו u: אנג'ו (רחב), שו (שלו), וי"ד מייצגת את התנועות e ו i: אי (ר), קי (אשר). האות אל"ף מוצבת כחוצצת בין תנועות, והיא נכתבת גם בראש מילה בגלל מוסכמת הכתיב העברי: ד'יאה (יום), אי אה איל (ולו). ה"א באה לעתים בראשי מילים (ראו מה שהערנו לעיל בעניין h-f בכתיב האותיות לטיניות, וראו להלן) – היג'וש (בנים) – וספק אם היא הגויה. וי"ו וי"ד משמשות גם כעיצוריות: וינו (בא; יין), ייאמאר (לקרוא; בצד כתיב לייאמאר), איי (יש).

[ב] – הסימנים הדיאקריטיים מעל לאותיות ב', ג', ד', ז', פ', ש', אינם מופיעים בעקיבות. כשהם מופיעים, הם די חד-משמעיים, כמפורט בטבלה (להלן אדון בג' ובש' בנפרד), אבל לעתים הם חסרים, ובכל זאת יש לקרוא את המילים כאילו היו בהן סימנים דיאקריטיים. חוסר עקיבות בסימון ד' וב' שכיח מאוד בטקסטים מוקדמים, כי מעמדם אלופוני. סימון ה' שכיח יותר בטקסטים מאוחרים: סיבדאד-סיב'דאד (עיר). סימון ג' וז' שיטתי יותר כי יש להם ערך פונמי חשוב, השוו ד'יג'ו (אנ'י אומ'ר) – ד'יג'ו (נאמר), איזו (עשה) – איזו (בן), וצפוי היה שכך יהיה גם בסימון ש' ופ', השוו: פאשארה (ציפור) – פאשארה (pasará; יעבור), פואירטה (דלת) – פ'ואדירטה (חוקה); ואף על פי כן אין עקיבות בכתיביהם.

[ג] – בכתיבים העבריים בדרך כלל משמשת ש"ן בגרש לייצוג § (ש' ימנית): דישו (אמר), באשו (שפל); במיוחד בטקסטים שלפני 1800. שימושי ג' אקראיים לייצוג § נמצאו בפרקי אבות ובהגדות של פסח, ורק בדפוס איטליה הראשונים, ולא בתרגומים האחרים: ד'יג'ו, באג'ו. תופעה זו לא נמצאה בדפוסים שממזרח לאיטליה בכלל, והיא נדירה בטקסטים בספרדית יהודית שמלפני הגירוש.¹³

[ד] – האות ש"ן לייצוג § מופיעה בעקיבות בדפוסים שעד 1800 לערך. למן אותו זמן היא מוחלפת בסמ"ך: שוברי לאש טאבלאש – סוברי לאס טאבל'אס (על הלוחות). סמ"ך מופיעה תדיר בטקסטים מוקדמים כמקבילה ל'c או ל'ç שבאורתוגרפיה הספרדית המקורית, כגון קונוסיטי (ידעת), אך כאמור, החילופים רבים ולא עקיבים: דישיפולוש-דיסיפולוש-דיסיפולוש (תלמידים) ועוד.¹⁴

[ה] – האות ג' בגרש רבי-ערכית. בטקסטים שעד 1800 לערך היא מייצגת ž כמו בז'קט, dž (כמו בג'ורג') או ts (כמו בצ'רצ'יל; וכאמור, נדיר §): וייג'ו (זקן), היג'ר-איג'ו (בן); ג'ינטיש (אנשים), ג'ודיאו (עברי); פ'ואי היג'יה (נעשתה), מוג'ו (הרבה). בטקסטים מאוחרים יותר מתחילה הבחנה ברורה בין ז' (ž) לעומת ג' (המייצגת t או dž בדפוס המזרח, ולא באיטליה: וייז'ו, איז'ו; ג'ינטיס, ג'ודיאו; פ'ואי איג'יה, מוג'ר-מוג'ו.

13 ראו את תיאורי הכתיב של פרקי אבות: שורצולד, אבות, עמ' 41-42; בהגדות: שורצולד, בין, עמ' 38-40; בטקסטים שלפני הגירוש: מינרוויני, עמ' 60-62; פסקואל ריקואירו, כתיב, עמ' 446 ועוד. בונים מצא עדויות לכך גם לפני הגירוש – ראו בונים, גלוסר, עמ' 222; בונים, כתיב, עמ' 33.

14 וגם עניין זה נידון אצל בונים, מינרוויני, ספ'חה, פסקואל ריקואירו ושורצולד, שהוזכרו בהערה הקודמת.

[ו] – הבחנות בין ב' רפה לבין ו' בטקסטים מוקדמים, המשקפות את הכתיב הספרדי באותיות לטיניות (b לעומת v), מתבטלות בהדרגה, והאות ב' מייצגת את כל סוגי ה-v, במיוחד בדפוסים המזרח: וינרבינובינו (יין; בא), וידאשביידאסבידאס (חיים).

[ז] – בדפוסים שעד 1800 בערך יש הקפדה על ליי המקבילה לאורתוגרפיה הספרדית של ll, ויו"ד כפולה מייצגת את ההגה y שאין מקורו ב-ll. בדפוסים המאוחרים ההבחנה מתבטלת ובדרך כלל רק יו"ד כפולה מייצגת את ההגה y, דוגמת איוס (הם; בדפוסים הקדומים אילייוש). ברם מכיוון שזכורה הקונבנציה הקדומה, מדי פעם יש תיקוני יתר של הכתיב גם כשאין מקום ל-ll, כגון אוליר במקום אויר (לשמוע), ליי במקום יו (אני).

[ח] – במהדורות של המאות הט"ז והי"ז, וכן במהדורות שהתפרסמו באיטליה לפני 1800, יש ייצוג לה"א תחילית בראש מילה, ולפעמים גם לפ"א, בדיוק באותם מקרים מקבילים שראינו בכתיב באותיות לטיניות. אותיות אלו נעלמות כליל במאה הי"ט. לכן דוגמאות הכתיב פיאזיר-האזיר-הזיר (לעשות), פירמוזרה-הירמוזרה-הרמוזרה (יופי), שכיחות בתרגומים המוקדמים, והן מומרות באזיר ובאירמוזרה בתרגומים המאוחרים. החילוף בין ה"א לפ"א חופשי, ולפעמים מופיעה אותה מילה באותו טקסט בכתיבים שונים.

[ט] – האותיות ה"א, ח"ית, כ"ף, ע"ן, צד"י ותי"ו, מופיעות במילים עבריות בטקסט, בין בשמות פרטיים, בין בתרגומי מילים עבריות אחרות, לדוגמה: קהל (כתרגום של ציבור), יצחק, אבימלך, ישמעאל, צרויה ותמר. על ה"א תחילית דנו לעיל בהערה ח' ובדיון בכתיב באותיות לטיניות f-h.

האות צד"י נדירה במילים ספרדיות. תרגום המילה "מצה" נכתב סינצנייה או שינצנייה בצד שינשינייה רק בהגדת ליוורנו 1794, וכן המילים פרינציפאל (עיקר), די פרינציפיו (מתחילה), אינקומינדאנצה (מצווה) דינונציאראס ([ו]הגדת). בכל המקרים האלה, בכתיב הספרדי האות c הופיעה אחרי n. שני הסברים אפשריים לתופעה: א – ליוורנו 1794 משקף מסורת הגייה קדומה של צד"י כמו בימי הביניים; ב – התופעה פונטית: בגלל סמיכותו של ההגה s ל-n נוצר הגה טפיל (t),¹⁵ והוא יוצג בצד"י כמנהג האשכנזים באיטליה. ההסבר הראשון אינו סביר, כי לו סמיכות ההגייה לספרדית של ימי הביניים היתה הגורם, היינו מצפים לצורות כאלה בדפוסים ונציה מראשית הי"ז, ולא מדפוס מסוף המאה הי"ח.

ח"ית מופיעה בתרגומי הלדינו לפרקי אבות מפיסא ומליוורנו מראשית המאה הי"ט ואילך, במקום שיין (š) או גימ"ל או זיין בגרש (ž) בכל התרגומים האחרים, דוגמת דיחו (אמר; דישו), ויחו (זקן; ויגו או ויזירבייזו), מוחר (אשה; מוגיר או מוזיר). הכתיב הזה מתאים ל-ן "חוטא" ספרדית, והוא נדיר בהגדות מאותה תקופה בפיסא ובליוורנו.¹⁶ כאן יש אימוץ ברור של הגייה ספרדית מודרנית.¹⁷

15 כמו בהגיית דוברי אנגלית במילה sense הנשמעת בפיהם כמו cents.

16 רק בליוורנו, משנת 1822, מופיע הביטוי איחוס פירוס (בני חורין) בח"ית. בכל שאר המקרים בהגדה זו התרגום הוא איגו, איגוס (בן, בנים).

17 מעניין שבטקסטים אחרים מצפון אפריקה, לא בתרגומי לדינו, יש שימוש בכ"ף רפה לייצוג x, במקביל לשימוש בספרדית של ספרד, כדי להבדיל הגייה זו מהגייה של ח"ית לועית שם.

מבין מהדורות המזרח, רק בסלוניקי, במהדורת פרקי אבות משנת 1846, יש חי"ת במילים ספרדיות: בסלוניקי רווחה הגיית fwe כ־xwe, והגייה רווחת זו מצאה את ביטויה בכתב חואי קריאדו (נברא), חואיגו (אש), שוש חואירסאס (כוחם).¹⁸ בכל שאר התרגומים יש שם פ"א: פואי קריאדו, פואיגו, סוס פואירסאס.

[י] – תרגום פרקי אבות מפיסא מתרגם את "עם הארץ" באיגנוראנטי. התרגומים מליוורנו ומפירנצה מתרגמים פעם איניוראנטי (פרקי אבות ב, ה) ופעם איגנוראנטי (ה, י). שאר התרגומים נוקטים איניוראנטי או עם הארץ (אותה מילה מועתקת בתרגום). האם ההגייה איגנוראנטי שווה לאיניוראנטי, או מדובר כאן בשתי ואריאנטות חופשיות לאותה מילה, אחת מהן בהשפעת הכתיב באותיות לטיניות?

הכתיב בישראל ובעמים השתנה במשך הדורות. הכתיב באותיות עבריות היה מקובל מכתבי הקודש, והוא הותאם למערכת הפונטית של הספרדית. חוסר העקיבות בכתיב של העברית ניכר במיוחד בסימון התנועות באמצעות אימות הקריאה. חוסר עקיבות זה ניכר גם בכתיב של תרגומי הלדינו. אשר לעיצורים – הם הותאמו להגייה הספרדית בהתאם למסורת שרווחה כבר בימי הביניים. התרגומים שאחרי הגירוש המשיכו את המסורת הזאת, וניכרת בהם מגמה ברורה: ככל שהתרגומים קרובים בזמן לגירוש ספרד, כך קרובות מוסכמות הכתיב למקובל בספרדית, כפי שראינו לעניין כתיבי רב', ליייי, ש-ש'. ככל שאנו מתרחקים מגירוש ספרד, מתנתק הקשר לכתיב הספרדי, ונוצרת האחדה בכתיב שלפיה ב' מסומנת בכל מקרי ההגה v, יי לכל מקרי y, ס לכל s, t לייצוג z ורק ג' מייצגת ċ או dz. בדפוס איטליה הזיקה לכתיב הספרדי באותיות לטיניות רבה יותר במיוחד בכתיבי v לייצוג v, בכתיבי ליי לסימון y ובשימור ג', אם כי בדפוסים מפיסא ומליוורנו, שהיו קרובים לספרד ולמסורת ההגייה שלה, יש תופעות של כתיב חי"ת המעידות על אימוץ ההגייה הספרדית המודרנית, השונה מן ההגייה המסורתית של הספרדית היהודית, אבל גם בהם אין ה"א תחילית.

סיכום

התיאור שלעיל מעיד על שינויים שהתרחשו בדרכי הכתיב והכתב בתרגומי הלדינו; השינויים עקיבים למדי הן בכתיבים באותיות עבריות הן בכתיבים באותיות לטיניות. ההסבר לתופעות האלה נעוץ בסטנדרטיזציה של הכתיב בישראל ובעמים האחרים, ובמגמות פשוט והאחדה של הכתיב. ההבדלים נובעים ממקומם ומזמנם של התרגומים ומזיקתם הקרובה או הרחוקה להרגלי הכתיב של הספרדית.

הכתיבה של הספרדית היהודית באותיות לטיניות החלה מתפשטת בקהילות ישראל בבלקן, בתורכיה ובישראל, במאה העשרים, בעקבות מגמות ההשכלה וההתקרבות לעמי אירופה. הכתיב החדש באותיות לטיניות מערב שתי מגמות: 1 – אימוץ הרגלי הכתיב של שפה מסוימת: בצרפתית š מיוצגת ch, באנגלית sh, בגרמנית sch ובתורכית ş;

ב פרקי אבות

קבל תורה ססעי וימסרה ליהושע ויהושע לזקנים
 וזקנים לנביאים ונביאים ססרת לאנשי גנסת
 הגדולה הם אקרו שלשת דברים סס מתנים ברזן
 וסעמידו תלקרים הרבה מעשו סני לתורת

Perakim .

M Oseh recibio ley de Sinay y entregola a jehoshuah y jehoshuah a viejos y viejos a prophetas y prophetas la entregaron a uarones de la Sinagoga la grande ellos dixerõ tres cosas sed esperantes enel juyzio y fazed ciffar dicipulos muchos y fazed vallado alla k y.

אזעון סצדיק תזמסויה פנסת הגדולה חוארה ית
 אוקר על שלשת דברים העולם עופר על התורה
 ועל העבירה ועל גסילות חסדים ;
 א ב ג ט כ ז

ישראל יש לתם מלק לעולם חבא שגאמר
 זמפד כלם צדיקים לעולם יירשו יארז נצר
 סטעי מעשה צי לתפאר :

Todo Ysracl ay a ellos parte al mundo el ven
 ro como es dicho y tu pueblo todos ellos
 los para siempre : heredaran tierra ramo de
 plantas hecía de mis manos para
 aformofiguar :

R 474903
 296.422

עמוד מתוך "פרקי אבות", ונציה, תי"א. המקור: שורצולד, אבות

2 – ניסיון להתקרב ככל האפשר לכתיב הספרדי. התוצאה היא כתיב מלאכותי למדי, שאינו יכול לשקף את הספרדית היהודית כהלכה בגלל שפע המילים העבריות, התורכיות, היווניות, האיטלקיות והצרפתיות שבה.

היום אין דוברים רבים לספרדית היהודית, ואין ילדים המתחנכים על הספרדית היהודית כלשוונאם – שזוהו הסימן לחיותה של שפה. מה שנותר הוא הלימוד והמחקר של מה שקיים בעל פה ובכתב בקרב היהודים הספרדים שעדיין מדברים את השפה, ושל מה שהיה קיים בעבר, רובו באותיות עבריות – בעיקר בכתב רש"י. החלפת הכתיב נחשבת אצל דוברי לדינו רבים אמצעי נחוץ ונכון לשימורה של הלשון. אלא שספק אם החלפת הכתיב ואימוץ דרך אחת לכתיבת הלשון תועיל לשימורה, שהרי ממילא רק קומץ אנשים ישתמשו בה בשימוש פעיל. עדיף שהמחקר יתמקד בשימור הקיים, בתיעודו ובהכרת ערכו מבחינה מדעית.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Amado Alonso, *De la pronunciación medieval a la moderna en español*, Madrid 1976 אלונסו
- David M. Bunis, "Phonological Characteristics of Ibero-Romance Elements in the First Printed Ladino Bible Glossary (Sefer Ḥešeḳ Šelomo, Venice 1587/88)", *Hispano-Jewish Civilization After 1492*, Jerusalem 1997, pp. 203–252 בוניס, גלוסר
- , "The Historical Development of Judezmo Orthography: A Brief Sketch", *Working Papers in Yiddish and East European Jewish Studies*, 2, New York 1975 בוניס, כתיב
- , "Translating from the Head and from the heart: The Essentially oral Nature of the Ladino Bible-Translation tradition", *Hommage à Haïm Vidal Sephiha*, ed. I. M. Hassan, Berne 1996, pp. 337–357 בוניס, על פה
- , "Tres formas de ladinar la biblia en Italia en los siglos XVI–XVII", *Introducción a la Biblia de Ferrara*, ed. W. Busse & M. Ch. Varol-Bornes, Madrid 1994, pp. 315–345 בוניס, תרגום
- Vincente Garcia de Diego, *Gramática Histórica Española*, Madrid 1981 גרסיה דה דייגו
דב הכהן, "לזהותו של מחבר הספר שלחן הפנים בלאדינו, שאלוניקי שכ"ח 1568, הרצאה בקונגרס הבינלאומי השלושה עשר למדעי היהדות, ירושלים, אוגוסט 2001. עתיד להתפרסם ב"Judaica Hispanica". זהות
- Paul Wexler, "De-Judaicization and Incipient re-Judaicization in 18th Century Portuguese Ladino", *Iberoromania* 25 (1987), pp. 23–37 וקסלר
שמואל חגי, "מעם לועז: פירושו של ר" יעקב כולי", מחניים 4 (תשנ"ג), עמ' 281–276 חגי
- Rafael Lapesa, *História de la Lengua Española*, Madrid 1984 לאפיסה
- Moshe Lazar (ed.), *Biblia Ladinada: Escorial Ij.3*, Madison 1995 לזר, אסקוריאל
משה לזר, "תרגומי המקרא בלאדינו", ספונות ח (1964), עמ' שלו-שעה. לזר, תרגומים
לזר, תשובה
- Moshe Lazar, (ed.), *Sefer Tesubah: A Ladino Compendium of Jewish Law and Ethics*, Culver City 1993
- לואיס לנדאו, תכנים וצורות ב"מעם לועז" לר' יעקב כולי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ם. לנדאו
- Michael Molho, *Literatura Sefardita de Oriente*, Madrid and Barcelona 1960 מולכו
- Margherita Morreale, "La Biblia de Ferrara y el Pentateuco de Constantinopla", *Tesoro de los judios sefardies* 5 (1962), pp. 85–91 מוריאלה, פרארה
- , "Apuntes bibliográficos para la iniciación al estudio de las traducciones bíblicas medievales en castellano", *Sefarad* 20 (1960), pp. 66–109 מוריאלה, תרגומים
- Laura Minervini, *Testi Giudeospagnoli Medievali*, I–II, Napoli 1992 מינרוויני
- Haïm V. Sephiha, *Le Ladino: Deutéronome*, Paris 1973 ספיחה, דברים
- , *Le Ladino (Judéo-Espagnol Calque)*, Paris 1979 ספיחה, לדינו
- Pascual Pascual Recuero, *Ortografía del Ladino*, Granada 1988 פסקואל ריקואירו, כתיב
- , (ed.), *Me'am Lo'ez: El gran comentario bíblico sefardí. Tomo XIII: Me'am Lo'ez, Ester*, Madrid 1974 פסקואל ריקואירו, לועז
- Cynthia M. Crews, *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris 1935 קרוס
- J.J. Cheskis, "On the Pronunciation of Old Spanish c and Final z", *The Romance Review* 7 (1916), pp. 229–234 צ'סקיס

Israel S. Revah, "Hispanisme et judaïsme des langues parlées et écrites par les Séfardim", *Actas del primer Simposio de Estudios Sefardies*, ed. I.M. Hassan, Madrid 1970, pp. 233–241

רווח

אורה (רודריג) שורצולד, תרגומי הלאדינו לפרקי אבות (עדה ולשון יג), ירושלים 1989.

שורצולד, אבות

—, "מה בין תרגומי הלדינו בפרקי אבות ובהגדות הספרדים?", יצירה ותולדות בקהילות ישראל בספרד והמזרח, בעריכת תמר אלכסנדר ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 33–54.

שורצולד, בין

—, "השמות הפרטיים בתרגומי הלאדינו – סוגיית המקור והזהות היהודית", פעמים 84 (תש"ס), עמ' 66–77.

שורצולד, שמות

מוגן בזכויות יוצרים